

نقش مسجد در تربیت دینی و معنوی نسل جدید

زمانی^۱

چکیده:

یکی از مهم ترین دغدغه ها در جامعه اسلامی، تربیت دینی و معنوی نسل جوان است. در ده های اخیر و گسترش ارتباطات و تاثیر پذیری از سایر اقوام و تهاجم فرهنگی تغییراتی را در باورهای دینی افراد و ارزشهای دینی و چگونگی انتقال آن به نسل بعدی گذاشته است. مسجد از مهمترین مراکز گردهمایی مسلمانان در جوامع اسلامی است. مسجد علاوه بر اینکه بر پایه های دینی افراد تاثیر می گذارد و آن را مستحکم می نماید؛ می تواند در رشد فرهنگی و تربیتی افراد و جامعه نیز موثر باشد. بنابراین به دنبال پاسخی برای این پرسش که؛ نقش مسجد در تربیت دین و معنوی نسل جدید چیست؟ در این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه ای و به صورت توصیفی تحلیلی با هدف ایجاد ارتباط نزدیک میان مسجد و افراد جوان و توانا و بهبود تربیت دینی و معنوی افراد انجام گردید. بنا به تحقیقات صورت گرفته، مسجد میتواند نقش به سزایی در افزایش باور و ایمان و عقاید جوانان داشته باشد چرا که مسجد مکانی برای خلوص نیت و عبادت است لذا روح انسان را جلا می بخشد از طرفی مسجد نقش بسزایی در آرامش و کسب معرفت و علم دارد، در واقع از صدر اسلام تاکنون مساجد مکانی برای انتقال علوم دینی و دنیایی محسوب می شدند نسل جوان که جوای علم هستند را می توان از این طریق بامساجد آشتی داد. تفریح های سالم، اردو های تفریحی و زیارتی و برنامه های مفرح مسجد می تواند در علاقمندی جوانان به مساجد و حضور آنان در این مکان را بیشتر نماید.

کلید واژه: مسجد، تربیت، تربیت دینی و معنوی

۱. طلبه سال آخر سطح دوم حوزه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) قائم شهر

۱. مقدمه:

اسلام دین نظام مندی است که بر اساس قواعد و چارچوب های توحیدی بنا شده است. پس از هجرت رسول اکرم و حضور ایشان به مدینه بنا به امر پروردگار اولین مسجد مسلمین ساخته تا هم مکانی برای عبادت و بندگی پروردگار یگانه باشد و هم مهم ترین مرکز برای رفع و تصمیم گیری در مسائل مهم سیاسی و اجتماعی ، فرهنگی و... باشد این توجه به مساجد تا چندین صده در میان مسمانان مرسوم بوده است. اما در عصر کنونی که جوانان غالبا تحت تاثیر فرهنگ غرب و باورهای آنان قرار دارند این پایبندی به حضور در مساجد و بهره گیری از آن بسیار کمتر شده است به گونه ای که انتقال اصول قواعد دین به نسل بعدی به یک چالش بزرگ تبدیل گشته است لذا مساجد برای پیوند دوباره با نسل جوان باید مسیری را رعایت نمایند . ضرورت این تحقیق از آن رو است که جامعه اسلامی نیازمند به افراد جوان آگاه و مصمم در امور مختلف که پایبند به تربیت و اصول دینی باشند، دارد. لذا با تربیت صحیح دینی و معنوی و ارتباط نزدیک با مسجد منجر به بهبود شرایط می گردد. در مقاله ستاره موسوی و آیت الله پوینده « تربیت دینی در مساجد: روش های تربیت دینی و راهکارهای آسیب زدایی» که به شیوه تحلیلی به بررسی شیوه های آموزشی و تربیتی بر اساس جایگاه مسجد مورد قرار گرفته است. این مقاله درصدد نشان دادن شیوه های متنوع آموزشی و تربیتی حضرت رسول در امر تعلیم و تربیت است، شیوه هایی که هر کدام در جایگاه مناسب خود می تواند در امر تعلیم و تربیت، مهم تلقی شود. یا در مقاله عبدالرضا ضرابی « نقش و عملکرد مسجد در تربیت» بیان می دارد حضور مردم در مساجد نسبت به دوران انقلاب (۱۳۵۶ - ۱۳۵۷) و سال های ابتدایی پس از پیروزی انقلاب (۱۳۵۸ - ۱۳۶۰) کاهش یافته است. و به بررسی علل آن پرداخته و راهکارهایی را نیز ارائه می دهد . نویسنده در تلاش است که با بررسی نقش مسجد در تربیت دینی و معنوی نسل جدید به یک راهکار مناسب دست یابد.

۲. مفهوم شناسی:

۲,۱. مسجد:

مسجد از ریشه‌ی "سجد" واژه‌ای عربی و اسم مکان است که در لغت به معنای سجده‌گاه و عبادتگاه، جای عبادت مسلمانان، خانه‌ی خدا، محل سجود، جای نماز خواندن است.^۱ این واژه و مشتقاتش ۲۹ بار در قرآن آورده شده است.

در اصطلاح مسجد به مکان معینی که برای اقامه‌ی نماز وقف شده، اطلاق می‌شود. در واقع مکانی است برای انجام عبادت و اوج بندگی برای خداوند متعال.^۲

۲,۲. تربیت :

تربیت مصدر باب تفعیل است. لغت شناسان برای این لغت سه ریشه بیان می‌کنند:

۱. اگر از ریشه "ربأ، یربؤ (= فعل مهموز)" باشد معنای، رشد کردن و برآمدن و قد کشیدن و بالیدن را می‌رساند. یعنی چیزی رشد کرد و افزوده شد.^۳

۲. اگر از ریشه "ربی، یربی (= فعل ناقص)" باشد، معنای برآوردن، افزودن، پروراندن، رویانیدن و تغذیه کودک می‌دهد.^۴

۳. اگر از ریشه "رب، یرب (= فعل مضاعف)" باشد، معنای سرپرستی و رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و کمال رساندن، ارزنده ساختن، از افراط و تفریط درآوردن، به اعتدال بردن می‌دهد.^۵

در اصطلاح این واژه با توجه به تعریف لغوی آن متفاوت است. بدین صورت که راغب بر حسب ریشه «رب، یرب» تربیت را چنین تعریف می‌کند: «تربیت، دگرگون کردن گام به گام و پیوسته هر چیز است تا آن‌گاه که به انجامی که آن را سزد برسد.»^۶ و مصطفوی در تفاوت دو ریشه "ربأ، یربؤ (= فعل مهموز)" و "رب، یرب (= فعل مضاعف)" چنین برداشت دارد که هرگاه می‌گوییم «ربی الصغیر» [= مهموز]، یعنی طفل قد کشید و بلند

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ص ۵۲۴۲

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۸۲، ص ۱۶۴

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۵۰

۴. خوری الشرتونی، اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ج ۱، ص ۳۸۵

۵. همان، ص ۳۸۶

۶. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۱۸۴

شد. اما معنا و مفهوم «ربّ الصغیر» [= مضاعف] این است که کودک را به جهت کمال سوق داد.^۱ لذا تربیت با در نظر گرفتن همین ریشه (مضاعف) معنا شده است، چنان که در قرآن کریم نیز تربیت با ساختار لفظی رب و با همین معنا و نه جز آن، به کار رفته است.^۲

۳-۲. تربیت دینی و معنوی:

دین در لغت به معنای کیش، آیین و طریقت آمده است.^۳ در تعریف دین آمده است که: دین مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها ضروری است.^۴

منظور از تربیت دینی، فرآیندی است که آدمی را برای نحوه خاصی از حیات مهیا می‌سازد. تربیت دینی اگر به معنای اعم آن باشد در اینصورت شامل همه ابعاد تربیتی در یک بستر دینی شده و می‌توان آن را با تربیت اسلامی مترادف دانست و اگر به معنای الاخص آن یاد شود تنها به بعد معنوی و اعتقادی آن توجه می‌شود.^۵ در نهایت منظور از تربیت دینی آگاهی و آشنایی افراد با جریان کسب معرفت ایمانی و عقاید دینی و پذیرش سنت ها و اعمال دینی، ضمن توجه به ملاحظات اخلاقی و رفتاری مورد تأیید دین می‌باشد.^۶

۳- نقش و اهمیت مسجد در اسلام

مسجد مکانی خاص و دارای قداست است چرا که بنده اوج خضوع و بندگی را در آن به پا می‌دارد. در صدر اسلام مسجد نخستین پایگاه و معبودگاه مسلمین به شمار می‌رفت که در آن علاوه بر عبادت و سجود، مهم ترین اصول و مبانی دین اسلام توسط پیامبر(صلی الله علیه و آله و سلم) به مردم ارائه می‌شد؛ به تدریج این مکان کانونی برای فعالیت های سیاسی و اجتماعی، فرهنگی و حتی علمی تبدیل شد. همین مسئله منجر به استوار شدن پایه های حکومت اسلامی در زمان پیامبر(صلی الله علیه و آله و سلم) گردید. لذا می توان آن را نخستین مکان و مرجع برای تمدن سازی اسلامی دانست به گونه ای که در سرتاسر ممالک اسلامی مساجدی ساخته شد. در قرآن کریم بر جنبه های عبادی مسجد بیش از هر بعد دیگری اشاره شده است. از این رو در قرآن اشاره شده است: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾ (جن: ۱۸)

۱. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۳۵

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران، ج ۱، ص ۵۴

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ص ۲۴۴۱

۴. جوادی آملی، شریعت در آینه معرفت، ص ۵۳

۵. زارعان، تربیت دینی، تربیت لیبرال، ص ۸-۱۵

۶. پور طهماسبی، سیاوش و سعید؛ «رویکرد اسلامی در بهرگیری از رسانه های پست مدرن در تربیت دینی»، ص ۴۲

«و مساجد ویژه خداست، پس هیچ کس را با خدا مخوانید.»

در تفسیر این آیه چنین آمده است که عده ای به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم گفتند: یا رسول الله ما چگونه به مسجد تو داخل شده و به نماز با تو موفق شویم. در صورتی که راههای ما دور و دراز است، خداوند این آیه را نازل فرمود و تمام مساجد را به خود مربوط دانست و فرمود: در هر مسجدی نماز بگذارید، مال خداوند است. جایی که به قصد مسجد ساخته شد و در آن نماز خوانده شد، احکام ویژه‌ای پیدا می‌کند دعایی ارزش دارد که خالصانه باشد. لذا کسی که دیگران را به اخلاص فرا می‌خواند باید خودش مخلص باشد.^۱

﴿قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾ بگو: «پروردگارم به دادگری فرمان داده است، و [اینکه] در هر مسجدی روی خود را مستقیم [به سوی قبله] کنید، و در حالی که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید وی را بخوانید، همان گونه که شما را پدید آورد [به سوی او] برمی‌گردید. ﴿(اعراف: ۲۹)

در این آیه، مفاهیم متعددی مطرح شده است؛ تربیت «رَبِّي»، عدالت «القسط»، عبادت «أَقِيمُوا»، جماعت «وُجُوهَكُمْ»، وحدت «مسجد»، دعا «وَادْعُوهُ»، نیت و اخلاص «مُخْلِصِينَ لَهُ»، و حشر و قیامت «تَعُودُونَ». دین، دربردارنده‌ی ابعاد اجتماعی، عبادی و اعتقادی انسان است مسجد، پایگاه اخلاص است، نه ریا و شرک جلوگیری از تبعیض، در کنار عبادت مطرح است و عبادت و نماز، همراه قسط ارزش بیشتری دارد لذا تربیت صحیح، در نظام عادلانه است و قسط، از شئون ربوبیت الهی^۲.

البته باید توجه داشت که مسجد تنها محل عبادت نیست و قداست مسجد و اهمیت آن به دلیل اهمیت سیاسی، اجتماعی، تربیتی و اقتصادی آن نیز می‌باشد. مسجد مانند یک خانه و پناهگاه امن همواره در صدد بالابردن کیفیت زندگی مومنان بوده است. فرد نیازمند با مطرح کردن مشکلات خود و بیان مباحث اجتماعی به نوعی ابزار همدردی و کمک به دیگران را ایجاد می‌کرده است. امام صادق (علیه السلام) به مسلمانان سفارش می‌کردند که هنگام رویارویی با مشکلات و اندوه‌های دنیوی، به نماز و مسجد پناه ببرند.^۳ ابن سعد در الطبقات الکبری به نقل از سعید بن مسیب گفته است: «پیش از تشریع اذان، مردم را با ندای "الصلاة جامعة" به مسجد و نماز جماعت فرامی‌خواندند. پس از آن که اذان تشریع شد با جمله مزبور، مردم را در غیر اوقات نماز، برای

۱. قرآنی، تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۵۶

۲. همان، ج ۳، ص ۴۹

۳. البحر العاملی، وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۶۳

می‌کنند^۱. یکی از شعائر بزرگ اسلام تاکید به علم اندوزی و کسب دانش است از این رو خداوند اشاره دارد:

﴿أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا يُحْذِرُ الْآخِرَةَ وَ يُرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ [آیا چنین کسی بهتر است] یا آن کسی که او در طول شب در سجده و قیام اطاعت [خدا] می‌کند [و] از آخرت می‌ترسد و رحمت پروردگارش را امید دارد؟ بگو: «آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟» تنها خردمندانند که پندپذیرند. (زمر: ۲)

عظمت مقام علم و عالمان را در برابر جاهلان روشن می‌سازد، و معلوم می‌شود این دو گروه نه در پیشگاه خدا یکسانند، و نه در نظر خلق آگاه، نه در دنیا در یک صف قرار دارند، و نه در آخرت، نه در ظاهر یکسانند و نه در باطن. علم در این آیه و آیات دیگر قرآن به معنی دانستن یک مشت اصطلاحات یا روابط مادی در میان اشیاء، و به اصطلاح «علوم رسمی» نیست، بلکه منظور از آن معرفت و آگاهی خاصی است که انسان را به «قنوت» یعنی اطاعت پروردگار، و ترس از دادگاه او و امید به رحمت خدا دعوت می‌کند، این است حقیقت علم، و علوم رسمی نیز اگر در خدمت چنین معرفتی باشد علم است، و اگر مایه غرور و غفلت و ظلم و فساد در ارض شود «قیل و قال» بیش نیست^۲.

تاریخ نشان می‌دهد که در صدر اسلام، رسالت علمی مسجد پس از هجرت پیامبر اسلام (ص) به مدینه و بنا نمودن مسجدالنبی فصلی نوین در آموزش و فعالیت‌های فرهنگی مسلمانان آغاز شد. «مسجد مدینه»، به صورت یک مرکز آموزشی - فرهنگی و پایگاهی برای مبارزه با جهل و بی‌سوادی و از سویی دیگر مکانی برای اشاعه‌ی فرهنگ و ادب و دیگر معارف اسلامی در آمد. «حلقه‌های علمی» با جنب و جوش خاصی در مسجد بزرگ مدینه به صورت رسمی تشکیل می‌شد. پیامبر اکرم (صی الله علیه و آله و سلم) تازه مسلمانان را به صورت فردی در مسجد آموزش می‌داد گفتگوهای علمی و فرهنگی زیادی نیز میان آن حضرت با هیئت‌های اعزامی که از سوی قبایل گوناگون به مدینه می‌آمدند؛ صورت می‌گرفت. محل این گفتگوها جایی جز مسجد نبود. پیامبر اکرم (ص) در کنار یکی از ستون‌های مسجد که تا به امروز نیز به نام «اسطوانة الوفود» (ستون هیئت‌ها) شناخته می‌شود، هیئت‌ها را به حضور می‌پذیرفتند و با آنان به مذاکرات دینی و اجتماعی می‌پرداختند. البته این مذاکرات از جنبه‌های سیاسی نیز برخوردار بودند؛ ولی از آن جا که این هیئت‌ها معمولاً به منظور گرویدن به اسلام به مدینه می‌آمدند؛ بحث و گفتگو پیرامون معارف اسلامی بخش‌های مهمی از این مذاکرات را به خود اختصاص می‌داد البته توجه به این نکته که پیامبر اسلام (ص) رسالت خود را با خواندن و قلم آغاز کرده بود، آن هم در محیطی

۱. فلسفی، گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات، ص ۱۳۷

۲. مکارم شیرازی، برگزیده تفسیر نمونه، ج ۴، ص ۲۱۴

که سابقه‌ای از علم و دانش به معنای رایج آن روز جهان در آن وجود نداشت خود نشان شگفتی و اهمیت علم آموزی است.^۱

زندگی در دنیای سخت و پر دغدغه امروز نوعی پریشانی و خستگی برای انسان ایجاد می‌کند که می‌تواند در روح و روان و حتی عقاید وی تاثیر گذار باشد آنچه که موجب کسب آرامش و قوت قلب انسان است ذکر و یاد خداوند است همانطور که در قرآن آمده است: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد. آگاه باش که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد. (رعد: ۲۸)

انسان، بی‌نهایت طلب است و کمال مطلق می‌خواهد، ولی چون هر چیزی غیر از خداوند محدود است و وجود عارضی دارد، دل را آرام نمی‌گرداند. در مقابل کسانی که با یاد خدا آرامش می‌یابند، عده‌ای هم به متاع قلیل دنیا راضی می‌شوند به واسطه ذکر و یادی که خدا از شما می‌کند، دل‌هایتان آرام می‌گیرد، یعنی اگر بدانیم خداوند ما را یاد می‌کند و ما در محضر او هستیم، دل‌هایمان آرامش می‌یابد. گاهی انسان بخاطر وجود همه مقدمات، اطمینان و آرامش دارد، اما در عین حال از نتیجه هم نگران و بیمناک است.^۲ آنچه اهمیت دارد این است که حضور در مساجد منجر به تفکر و آرامش در وجود انسان می‌شود که این آرامش مستقیماً به جان انسان می‌نشیند. پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرمایند: «مَنْ كَانَتْ الْمَسَاجِدُ بَيْتَهُ ضَمِنَ اللَّهُ لَهُ الرِّيحَ وَ الرَّاحَةَ وَ الْجَوَارِ عَلَى الصَّرَاطِ؛ کسی که مسجد خانه او باشد (مرتب به مسجد تردد کند) خداوند، آسایش و کامیابی او و عبور از صراط را برایش ضمانت کرده است.»^۳

نتیجه:

مسجد تنها مکانی برای عبادت و خضوع نیست بلکه می‌تواند محلی برای انتقال علم و حل مسائل سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی اجتماعی نیز باشد. جوان عصر کنونی که درگیر بهره‌گیری از ابزار ارتباطی است و تحت تاثیر فرهنگ جاهلیت و مدرنیته قرار گرفته است کمتر با مسائل مهم دینی و اخلاقیات آشنایی دارد از طرفی خانواده‌ها به دلیل دغدغه‌های زندگی و امور روزمره اوقات کمتری را برای باهم بودن صرف می‌کند لذا غالب جوانان و نوجوانان امروز افرادی گوشه‌گیر و درونگرا با هیجانات بالایی هستند. آشتی با مساجد به منظور بهبود شرایط به عنوان امن‌ترین مکان برای عبادت و حضور دز آن به منظور حل بسیاری از بحران‌ها امری

۱. ملکی، «نفش مسجد در گذر تاریخ»، ص ۳۱

۲. قرآنی، تفسیر نور، ج ۴، ص ۳۵۶

۳. نوری (طبرسی)، مستدرک، ج ۳، ص ۳۶۳،

منطقی و قابل قبول است. به منظور جذب جوانان به مسجد و در نتیجه تربیت صحیحی دینی و معنوی این جوانان لازم است در مسجد، با برگزاری برنامه های مفرح و در عین حال برگزاری مراسمات سوگواری اهل بیت (علیه السلام) جوانان را با آداب و سنن اسلامی آشنا و همراه نمود و به منظور بالا بردن اعتماد به نفس و مسئولیت پذیری آنان از آنان به عنوان نیروهای جوان و پر تلاش بهره جست. حضور آنان در مسجد و همکاری آنان با عوامل دیگر و شنیدن مباحث مهیج علمی و تاریخی و معتبر خواه ، ناخواه موجب علاقمندی و پایبندی آنان به مساجد گشته و در نتیجه به نوعی از تربیت دینی دست خواهند یافت.

منابع:

* قرآن

* نهج البلاغه

۱. ابن سعد، محمد بن سعد ،الطبقات الکبری، محقق: عطاء، محمد عبدالقادر، بیروت، داربیروت، جلد ۱، ۱۹۸۵ م
۲. ابن منظور، محمد بن مکرّم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم، جلد ۱۴، ۱۴۱۴ هـ ق
۳. الواقدی، محمد بن عمر، المغازی، محقق: جونز، مارزدن ، بیروت، موسسه الاعلمی، ۱۹۸۹ م
۴. پور طهماسبی، سیاوش و سعید؛ « رویکرد اسلامی در بهرگیری از رسانه های پست مدرن در تربیت دینی»؛ فصلنامه پژوهش نامه تربیت تبلیغی، پیش شماره دوم، زمستان ۱۳۹۱
۵. جوادی آملی، عبدالله، شریعت در آینه معرفت، قم: موسسه فرهنگی رجاء. ۱۳۷۲ ش
۶. الحر العاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، تهران: مکتبه الاسلامیه، جلد ۵، ۱۴۰۳ ق
۷. خمینی، روح الله، صحیفه نور ، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، جلد ۱۸، ۱۳۸۹ ش
۸. خوری الشرتونی، سعید؛ اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، قم، مکتبه آیه الله مرعشی، جلد ۱، ۱۴۰۳ ق
۹. دهخدا ،علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالعلم، ۱۴۰۴ ق

۱۱. زارعان، محمدجواد، تربیت دینی، تربیت لیبرال، نشریه: معرفت، شماره: ۳۳، ۱۳۷۹ش
۱۲. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: موسوی، محمد باقر، قم. دفتر انتشارات اسلامی، جلد ۹، ۱۳۷۸ش
۱۳. فلسفی، محمدتقی، گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات، تهران، هیئت نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۸ش
۱۴. قائمی، علی، شناخت، هدایت و تربیت نوجوانان، تهران، انتشارات امیری، ۱۳۶۳ش
۱۵. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، جلد ۳، ۱۳۸۳ش،
۱۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، جلد ۴، ۱۳۸۳ش،
۱۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، جلد ۱۰، ۱۳۸۳ش،
۱۸. کوخایی زاده، کریم، «بررسی جایگاه مسجد در سیره ی پیامبر اعظم(ص)»، مجموعه مقالات فروغ مسجد، ج ۵، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۷
۱۹. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۸۲، ۱۳۶۲ش
۲۰. محمدتقی فلسفی، گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات، تهران، هیئت نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۸ش
۲۱. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، به نگاه ترجمه و نشر کتاب، جلد ۴، ۱۳۶۰ش
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا، برگزیده تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، جلد ۱، ۱۳۸۶ش
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا، برگزیده تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، جلد ۴، ۱۳۷۴ش
۲۴. ملکی، احمد، «نفش مسجد در گذر تاریخ»، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، چاپ اول، تهران: رسانش، تابستان ۱۳۸۴
۲۵. موسوی، ستاره؛ پوینده، آیت‌الله؛ تربیت دینی در مساجد: روش‌های تربیت دینی و راهکارهای آسیب زدایی، پژوهش‌های معنوی، ۱۳۹۸ش

۲۶. نوری (طبرسی)، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: موسسه آل البيت (ع)،
جلد ۳، ۱۳۶۶ ش